

- ¹⁵ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 225.
- ¹⁶ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 247.
- ¹⁷ Архив ЮЗР. — К., 1867. — Ч. 4. — Т. 1. — С. 41.
- ¹⁸ Еріх Лясота із Стеблева. Щоденник // Жовтень. — 1984. — № 10. — С. 108.
- ¹⁹ Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584—1620. — Kraków, 1868. — S. 61—64.
- ²⁰ Джерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 250.
- ²¹ Архив ЮЗР. — Ч. 4. — Т. 1. — С. 76.
- ²² Державна публічна бібліотека Росії. ВР. — Ф. 152. — Спр. 32. — Арк. 94 (далі — ДПБР).
- ²³ Шербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. — С. 36—41.
- ²⁴ Російський центральний архів давніх актів. — Ф. 210. — Оп. 1, Приказний стіл, стовп. 99. — Арк. 7.
- ²⁵ ДПБР. ВР. — Ф. 152. — Спр. 32. — Арк. 95.
- ²⁶ Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — К., 1995. — С. 97, 99, 107, 110.
- ²⁷ Źródła dziejowe. — Warszawa, 1894. — Т. 20. — S. 155.
- ²⁸ Крип'якевич І.П. Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 рр. // ЗНТШ. — Т. 117—118. — С. 111.
- ²⁹ Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. — К., 1930. — Ч. 1. — С. 43.
- ³⁰ Сведения о походе в Крым Михаила Дорошенка // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Вып. 2. — С. 165.
- ³¹ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — С. 248, 249.
- ³² Леп'яко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996. — С. 62.
- ³³ Dyakusz. — S. 70.
- ³⁴ Сакович К. Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного. — С. 244.
- ³⁵ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — С. 147.
- ³⁶ Архив ЮЗР. — К., 1863. — Ч. 3. — Т. 1. — С. 314—320.
- ³⁷ Мицик Ю. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. — К., 1995. — С. 192.
- ³⁸ Архив ЮЗР. — К., 1883. — Ч. 1. — Т. 6. — С. 605—717.
- ³⁹ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 42—43.
- ⁴⁰ Dyakusz. — S. 68.
- ⁴¹ Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Твори. — Т. 2. — Філадельфія, 1980. — С. 117.
- ⁴² Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. — Т. 151. — С. 123—124.

ЯК ЗАПОРОЖЦІ В ПЕТРА І «ВОЛЬНОСТІ» ВИБОРЮВАЛИ

Олександр ГУРЖІЙ

На початку XVIII ст. Запорозька Січ, ця «мала Українська держава, що спиралася на військову організацію», як визначив її історик Омелян Терлецький¹, все частіше ставала в опозицію до гетьманської влади. Замість того, щоб діяти в єдиному руслі суспільно-політичного згурту-

вання українців у справі національної автономії, «низове товариство», головню відстоюючи власні «давні» права і привілеї, своїми нерідко не-продуманими діями провокували уряди Речі Посполитої, Туреччини, Кримського ханства, Швеції та Росії до активізації застосування різноманітних санкцій, спрямованих проти «малоросійської» державності. Також існувало й об'єктивне протиріччя: «хліборобський» частині населення Гетьманщини вкрай необхідні були стабільні мирні умови життя для господарської розбудови. Січ же в силу своєї соціально-економічної й політичної суті представляла певною мірою демократичну інституцію з анархічними тенденціями і потребою періодичних військових походів (посезонні промисли низовиків, та й то не всіх, зрозуміло, аж ніяк не могли повністю забезпечити повноцінне матеріальне їх існування). Крім того, Запорожжя у зв'язку з виробленими віками традиціями продовжувало давати притулок усім бажаним, траплялось і особам, які, м'яко кажучи, були не в ладах з діючим тоді офіційним законодавством. А це січовикам не додавало авторитету. При них поширювали крамольні чутки, а справжні злочинці й шахраї прикривались їх іменем. Про це, зокрема, йшлося в «Просительной грамоте» кошового отамана Петра Сорочинського до царя від 29 травня 1707 р.: «...С великим нам, войску, зело утесненієм и жалостію, и неменьше о том. соболезнаем сердцем, что того прошлого году, собравшися некоторое своевольство от разных краев, то от стороны Волоской, то от Дону, то из москалей, некакіе, по разным местам, гуляючи по степям, несносные бедным людям чинили по дорогам шкоды и здорства; а где только затеют, либо в стороне Крымской шкоды, либо на трактах разбой учинят, все отзываютчись запорожскими козаками, нас, войско, невинне обезславляют и пред всем светом оглашают, чрез что нам не токмо чинится недобрая слава пред многими, но и Вашего Царского Величества на нас воздвизается гнев»². У відповідь на це козацька рада змушена була прийняти спеціальне рішення: «По разгнаніи убо того своевольства у нас, войска Запорожскаго, такіи учинен есть совет и постановление, дабы от сего часу между нашего войска нигде и наименьшей не смел всчиняти своевольства и преступства, дабы вновь какаа, сей подобная вышереченная, на наше войско паки не нанеслась потварь»³. Проте навіть такі суворі постанови докорінно справу змінити вже не могли.

Особливо трагічно, через самодержавну політику Петра I, склалися стосунки з низовиками в І. Скоропадського. На Січі дещо прохолодно сприйняли звістку про обрання нового гетьмана. Певною мірою запорожців образив сам факт, що їх представників не запросили на елекцію до Глухова на початку листопада 1708 р. Офіційно ж влада керманича Гетьманщини поширювалася і на Запорожжя. Перебуваючи в Україні, цар 5 січня 1709 р. у Сумах підписав грамоту «в Сечу Запорожскую к кошовому атаману и ко всему посольству», в якій наказувалося низовикам «по всегдашней верности своей» до російських володарів бути «послушными» також І. Скоропадському. Керівник Посольського приказу граф Г.І. Головкін переслав її гетьману. При цьому він радив тому чинити з нею за власним розсудом: відправляти до запорожців чи ні. На думку

царського сановника, «той грамоты посылать ныне не потребно»⁴, бо ось-ось мало вирішиться питання з Січчю.

Проте гетьман особисто, хотів мати з Січчю більш-менш добрі стосунки, прагнув використовувати запорожців як в інтересах України, так і Росії. З цією метою він послав на Запорожжя полтавського полковника Івана Черняка з козаками Семеном Васильєвим і Григорієм Савіним. Ті прибули до місця призначення надвечір Різдва Христового 1709 р. Посланці передали козакам листа від Скоропадського з відповідним змістом, який «радо» прийняли на раді з отаманом на чолі та прочитали «пред всем войском вслух». Потім відправили посланців «прочь» на постійний двір. За традицією, кошовий і тамошній суддя кинули на землю свої шапки, поклали на них «трости свои войковыя» та стали очікувати, що скаже громада з приводу почутого. «Товариство» висловилося за те, що не хоче «служити» І. Мазепі, а царській величності. Тоді козаки підняли з землі регалії військової влади і «паки насильно» повернули старшинам. При цьому кошовий всім кланявся і промовляв: «зело де добро»⁵. Здавалося б, справа була вирішена цілком позитивно.

Незабаром гетьманські посланці під головуванням І. Черняка з листами «про дружні наміри» від свого керманича подалися до кримського хана (правда, перед тим низовики прочитали ті послання на раді й переконалися, що проти них там нічого не планується). Хана на місці не виявилось, тому їх прийняв його син — Батир-Кірей. На зворотному шляху «посольство» знову завернуло на Січ, «где их кошевой атаман принял ласково, и при отправлении их говорил, чтоб они, козаки, донесли господину гетману, дабы он к ним прислал клейнот войсковых сколько-нибудь, понеже обыкновенно прежние гетьманы при получении гетманства клейноты к ним в знак своей ласки присылали, а сей де к нам ни одного лоскута не прислал»⁶. Також запорожці «по прежнему их прошенію» наполягали на знесенні містечка Кам'яний Затон і Самарських «городків», які нібито обмежували їх «вольності». За те все вони обіцяли піти на службу його царської величності, «где повеление будет, хотя до последнего человека»⁷.

І дійсно, на той час з Січі в Переволочну вирушило близько 1,5 тис. кінних низовиків та ще 3—4 тис. чол. готувалось до походу «с охотою... служить его царскому величеству в случение к гетману Скоропадскому»⁸.

Ці події відбувалися в січні місяці. Однак вже на початку лютого ситуація змінилася на гірше. В листі переяславського полковника С. Томари до коменданта М. Сухарева від 13 лютого 1709 р., зокрема, йшлося про те, що напередодні, коли І. Черняк у супроводі кримських татар був на Січі, останні обмовили полковника: ніби той ганьбив у Криму запорожців і переконував тамошніх володарів не йняти віри їм і ні в чому не слухати. Тоді розлючений кошовий Кость Гордієнко, «бросяс за саблю», мало не стяв голови Черняку, але курінний отаман притримав його за руку. Проте надалі Гордієнко не заспокоївся: схопив залізний пернач, збив з ніг гетьманського посланця і бив доти, «поки хотів». Потім ледь живого закував того в ланцюги. При цьому погрожував і Сухареву, аж «зубами скреготав», промовляючи, «что нигде моих рук не уйдет, я ево

сам срублю, ибо перво был под царем, а потом передался к шведу и там, присягнув, и солгал, паки до Москвы пришол и много Украине помешав, речи и людей помучил и погубил за Днепром»⁹. Черняка ж кошовий відправив до І. Мазепи.

Майже відразу потому Скоропадський пише листа до кн. О. Меншикова, якого читав і Петро І, де крім іншого звинувачує запорожців у всіляких злочинах і радить докласти зусиль, щоб змінити кошового отамана.

У березні 1709 р. стало відомо, що Гордієнко в Гетьманщині має багато прихильників. Наприклад, чигиринський сотник Невінчаний закликав місцеве населення допомагати низовикам і організовував напад на козацькі загони, надіслані в місто гетьманом. З метою упередження подальших ворожих дій січовиків, а також на прохання деяких городян, чигиринським полковником було призначено Гната Галагана¹⁰.

Після відвертої «зради» та переходу К. Гордієнка на бік І. Мазепи і Карла XII 28 березня, Меншиков сповіщав 9 квітня з Харкова Скоропадського: «... е. ц. в. приказал мне к Вам писать, чтоб Вы по своей прежней верности согласились и обрали в Сечи другого доброго кошеваго, и учинив присягу, чтоб оную и некоторых полковников, или иных знатнейших Ваших старшин на резиденцію сюда прислали для лучшей Вашей в том верности. А которые противники и в измене сей себе сказали, и тех прикажите ловить и во свидетельство Вашей верности сюда к нам присылають»¹¹. Отже, можемо констатувати: по-перше, навесні 1709 р. царський уряд фактично не довіряє ні гетьману, ні його старшинам; по-друге, для гарантії безпеки з їх боку, Петро І наказав утримувати заручників з «знатнейших»; по-третє, доручено Скоропадському організувати перевибори кошового на Січі (ніби він те міг здійснити!).

Разом з тим, захоплені в полон у Нових Санжарах запорожці 11 квітня свідчили, що між ними немає згоди і «чинится немалая распря», бо одні хочуть пристати на бік Москви, інші — Швеції. Хитрі вояки розраховували так: «... Как увидят, ежели Москва побьет где шведов, то они пойдут на сторону московскую, а буде шведы побьют, то на шведскую»¹².

У травні Петро І вирішив остаточно розправитися з непокірним «плем'ям» на Січі. За його наказом туди був направлений полковник Петро Яковлев з загоном війська. Дорогою той розорив містечка Келеберду і Переволочну, де засіли запорожці. Підійшовши Дніпром до Січі, Яковлев за допомогою козаків Гната Галагана взяв її штурмом. Укріплення зруйнували, а багатьох полонених стратили. Отже, Чортомлицька (або Стара чи Базавлуцька) Січ перестала існувати: «зостало Запорожье пусто». Ці землі приписали до Миргородського полку. Репресій зазнали також і запорожці, які на той час знаходились на промислах¹³.

В грамоті до наказного кошового отамана Кирика Конеловського і всього Війська Запорозького від 17 травня 1709 р. цар так пояснив причину цих заходів: 1. Незважаючи на його, великого государя, грамоти, розпорядження кн. О. Меншикова та листи гетьмана, що надсилались у Кіш з вимогами не підтримувати «вора-изменника» І. Мазепу та Карла XII і обрати іншого кошового замість К. Гордієнка, відповіді й виконання «не учинено». 2. Посланців від уряду низовики «виловлювали», били і відправляли до Мазепи.

26 травня Петро I видав маніфест, у якому проголошувалося про ліквідацію Січі й заборонялося запорожців пропускати в межі Російської держави, за винятком тих, хто йтиме з повинною і без зброї малим числом. Того ж дня граф Г. Головкін у листі з обозу під Полтавою дав розпорядження І. Скоропадському «универсалы объявить и приказать прочесть публично генеральной старшине и полковникам и всему войску, при вас обретающемуся, тако-ж послать regimentу своего в полки и в города, дабы всяк знал, что те изменники и бунтовщики запорожцы сами своей погибели виновны. А ради лучшего о том известия всему мало-российскому народу... тех универсалов несколько сот напечатать...»¹⁴

Сам же гетьман проявив надто доброзичливе ставлення до Г. Галагана. Родинний архів Галаганів містить чимало універсалів, виданих як останньому, так і його близьким Скоропадським на володіння селами, млинами, посполитими і т. д.¹⁵

Отже, ліквідація Старої Січі й страта багатьох низовиків, навіть полонених, яскраво свідчили про нетерпимість царя і його оточення до самобутності українців і, зокрема, їх збройних сил. Одночасно ці події в свідомості волелюбних представників корінного етносу не могли не лягати темною плямою і на всю діяльність гетьмана.

Подальші взаємини між запорожцями та І. Скоропадським розвивалися не кращим чином. У 1710 р. гетьман ще раз звернувся до них, закликаючи підкоритися йому і пристати на бік російського царя. На що кошовий отаман Йосип Кириленко «зо всем старшим и меньшим товариством войска запорожского, на низу Днепра находячюгося» відповів 2 червня того ж року довгим гнівним листом, де, по суті, виклав політичне кредо низовиків на той час. Насамперед, Скоропадського вони величали гетьманом не українським, а «московським», якого ні самі, ні через посланців своїх чи «письмо войсковое» на той уряд не обирали. Про саме обрання зазначили, що відбулося те «под мушкетами московскими внутрь города Глухова, яковых взапертю при лицу его царского величества, а не в полю и не чрез волное по правам войсковим избраніе». Тобто, з їх боку воно не вважалося дійсним. Також наголошувалося: гетьману Україна не належить, «леч там князь Голицын, воевода киевский, власть свою московскую совершенно распространяет, немилостивые здирства и тяжести людям бедным наносит». Влада гетьманська, крім титулу, під собою нічого не має — одна фікція. Про політику Скоропадського щодо Росії сказано так: «...Сам добровольне шію свою в ярмо тяжкое московское отложилесь и отчизну нашу во оное впрягаешь, да и нас, еще последних за права и волности крепко составляющихся, наущенній прелести московскими, хощишь не тилко тимже игом тиранским принудити, леч и до конца погубити, и не диво, албо вем, хто тонет, тот и иных в тую-ж пагубную тоню за собою тягнет». Отже, запорожці добре розуміли, що через політику Петра I «вольностям» українців приходить кінець і не без участі Скоропадського! Протистояти цьому, на їх думку, могла Січ, опираючись на попередню політику гетьманів, зокрема Б. Хмельницького та І. Мазепи, зорієнтовану на спілку з «найяснейшим» королем шведським і «панством кримським», проти «ярма ляхкого». Одну з причин руйнації

в Україні низовики вбачали у «властолюбстві» й продажності лівобережних старшин, їх непатріотичності. Особливо «дісталось» миргородському полковнику Д. Апостолу, який «войско запорожское, рожними намовами против Москвы побуждал», а потім «кривоприсяжною душею хитростно» від І. Мазепи на царський бік перекинувся та інших за собою «в тую-же пропасть потяг и здрайцею губителем отчизны zostал». Цікавим у листі є те, що козаки дуже чітко розуміли «неприродність» свого становища в Російській державі, заперечували взагалі доцільність підпорядкування України Московії. З цього приводу вони риторично запитували гетьмана: «... Ваша милость, того добре не знаешь, же московские монархы от початку козацкого народа и владения каганов* козацких аж до Хмельницького николи нам не бывали природными панами, леч ми яко сами добровольне без жадного насилі, для заховання прав и волностей наших поддались под оборону царскую, так явное тих-же прав и волностей наших видячи зламаны, и ухилились от оной, для чего не належало-б Москвы (-ве) нам, неприродным своим и незавоеванным подданным, з голов, рук, ног и спин неслиханным не тилко в християнстве, леч и в поганстве мучительством шкури обрати** и инними нещисланными тиранскими смертми братію нашу губити...» Далі вони звертають увагу на те, що разом з городовими козаками без платні вірою та правдою служили російським монархам. А в них землі одібрані, «волніє здобычи» заборонені, платні не виплачено, а їх самих «в каторжную работу заневолили», для зменшення кількості «по Инфлянтах, по Казанях, по Полши и по Литве» запропасали, «других до последнего знищенья» припровадили. Мазепу ж, на погляд запорожців, безпосередньо штовхнули на виступ проти Москви «внутрь Украины грабительства, разоренья и кгвалти***, забойства смертніє, побори з старшины, козаков и посполитых людей немилостивые, неисповедиміє, вымыслніє долегливости**** и тяжести городам и селам...» Ще багато чого було закинуто гетьману¹⁶.

Що ж далі? Низовиків, які не корилися, брали участь у татарських нападах на українські землі, жорстоко карали. Наприклад, з листа Головкина до Скоропадського від 14 вересня 1710 р. довідуємось, що захоплених у полон козаків миргородським полковником перший наказав усіх «казнить смертию иным в страх». Правда, це не завадило гетьману через кілька днів написати у Кіш черговий «увещательной» лист¹⁷.

Низовики не залишались у боргу. Наприкінці зими — на початку весни 1711 р., коли ще не зійшов сніг, кримський хан Девлет-Гірей з «всіма ордами», 1 тис. яничар, 2—3 тис. запорожців вторгнувся в Слобідську Україну й у Харківському полку захопив «города» Водолов (Водолаг) і Мерефу. А коли дійшов до містечка Вольного, то його сотник Пляка перейшов на бік нападників, місцеві ж жителі, стомлені й незадоволені військовими постанами, видали кримчанам царських солдат (за що пізніше дуже поплатилися, зазнавши репресій і розорення від Петра І).

* Тут: керівників.

** Тобто: облупити, обідрати.

*** Насильства.

**** Утиски.

Після загарбання ще кількох населених пунктів, зокрема «городка» Кочережки (Кечережки), хан залишив у деяких з них своїх резидентів-мурз («президію»), кілька сот татар і «підданих» козаків, а сам з ордою «пошол в свою землю никим же гоним». Він тоді взяв великий «ясир» — багато тисяч невольників.

Щоб забезпечити захист прикордонних земель Російської держави з Кримським ханством, київський генерал-губернатор кн. Д.М. Голіцин дав розпорядження І. Скоропадському разом з частиною царських військ під головуванням генерала І.І. Бутурліна вибити татар і запорожців із Слобожанщини, укріпитися в зручних місцях і більше не допускати неприятеля. Що і було здійснено в травні того ж року. Як свідчить «Чернігівський літопис», гетьман «з полками козацькими, ходил под Каменний Затон, откуда вывозивши борошеніе припасы до Орла и до других полку Полтавского местечек, Каменній Затон, Кодак и Самар розорили»¹⁸.

Таким чином, гетьман разом з генералом Іваном Бутурліним, який очолював вісім полків російської армії, біля Кам'яного Затону (район впадіння р. Кам'янки в Дніпро) за наказом царського уряду знищив Січ, побудовану незадовго перед тим запорожцями. Це змусило козаків уже вкотре шукати нового місця мешкання в межах території, підвладної кримському ханові. Там «низове товариство» розмістилося в урочищі Олешки біля Кардашинського лиману, на південь від впадіння Інгулу в Дніпро (на території сучасного м. Цюрупинська Херсонської області).

Приблизно тоді ж на правому березі Дніпра разом з татарами виступили загони «гетьмана» в еміграції Пилипа Орлика та улюбленця кримського хана Девлет-Гірея кошового отамана Костя Гордієнка, який згодом періодично обирався керманичем Олешківської Січі.

Однак уже взимку 1711—1712 рр. становище запорозьких козаків під владою хана, очевидно, значно погіршилося, бо вони все активніше через гетьмана «шукають» ласки і прихильності царя, просять вибачити їх за скоєне. «И просят, дабы он, гетман, — читаємо в листі кошового отамана до І. Скоропадського, — не скрываючись от них в самом скором времени (!) конечное и крайнее о милости и немилости, праведно движимое от его царского величества за грех их измены, донес прошение, понеже ныне войско их из службы военных от хана отпущены, и уже они от части пребывают все вкупе, и ежели его царского величества злобу и безчинства их, в том бы их на погибель а ни ево гетманский грех не привлекаячи, обнадежил, и в которое бы время и час, ныне ли, или на весне, належало им притти от протекции ханской и к державе православного монарха...»¹⁹ Далі вони висловили надію, що цар видасть їм спеціальну грамоту, яка захищатиме їх права і визначить статус у майбутньому.

Проте реальної підтримки ні від гетьмана, ні від Петра І козаки не дочекалися. Навпаки, деякі царські сановники вбачали в цьому хитрість низовиків, щоб одержати собі продовольчі запаси, а самим «оставаться на своем постоянстве».

Російський уряд, ймовірно, мав рацію не довіряти козакам у їх обіцянці служити Москві чи Санкт-Петербургу. Адже ще під час підпи-

сання Прутського трактату П. Орлик надіслав до Константинополя делегацію в кількості 6 осіб, серед яких був і К. Гордієнко, з проханням до турецького уряду примусити Петра І назавжди відректися від України і вивести за її межі «свои военныя силы и выпустить на свободу задержанных в прошлую войну и сосланных в Сибирь или другія отдаленныя места наших начальников, чиновных лиц и всякаго званія людей украинскаго происхожденія, в числе их посланцев из Запорожской Сечи, задержанных в Лебедине, а также тех запорожских товарищей, которые, будучи приглашены на работы в Петербург за деньги, впоследствии были задержаны, одни в Севске, другіе в Вильне, а потом отправлены в каторжныя работы...» Крім того, автор звернення доводив, що «козаки, живущіе в низовьях Днепра имеют право по **прежнему обычаю**, заниматься рыбными и звериными промыслами по всем рекам, речкам и урочищам вплоть до Очакова, без всяких препятствій со стороны блистательной Порты»²⁰.

Дійсність підтвердила, що це не прості заяви козацької верхівки у вигнанні. В 1712 р. К. Гордієнко самочинно призначив уманським полковником свого прибічника — «січового товариша» Поповича, якому з Січі був надісланий і відповідний пернач. Також він спробував встановити власне керівництво в містечках Калниболот і Городище під Корсунем, для чого послав туди загін у кілька сот чоловік, розповсюджував там свої «листи» на захист «гультьяїв». Тоді ж кримський хан розпочав військові дії проти кабардинських черкесів і примусив близько 3 тис. січовиків виступити на його боці.

У 1713 р., унаслідок підписання чергового договору про мир з Росією та Туреччиною, південний кордон пройшов між річками Орель і Самара. Через це запорозька торгівля, вихід її на територію Російської держави значно звузилися. Зменшився і притік на Січ біглих людей — основного джерела поповнення місцевого козацтва. Одірвана від земель Запорожжя, Олешківська Січ виглядала досить сумною і малоприсадною для життя місцевістю. Річка Кенка з вузьким руслом і піщаними берегами, яка тут протікала, нічим не нагадувала низовикам могутнього Дніпра. Невисока церква, що швидше являла собою курінь з очеретяними стінами, ніж божий храм, також не сприяла піднесенню козацького духу. Особливо пригнічувало те, що татари, яких православні називали поганцями — ворогами святого хреста, биті не один раз прадідами і батьками січовиків, тепер їх самих примушували воювати на своєму боці.

Так, у липні того ж року І. Скоропадський сповістив барона П. Шафірова про новий напад кримчан і «гультьяйства запорожского» з ватажком Алістратенком під містечком Царичанка на березі Орелі й захоплення ними кількох тамошніх женців. На що той 9 серпня відповів: царські посли вже неодноразово звертали увагу вищої влади Отоманської Порти на неприпустимість, «за учиненієм мирних договорів» між Росією та Туреччиною, подальших збройних нападів на «малоросійські» міста. Однак султан і візир з цього приводу обмежувалися лише погрозами низовикам і татарам такого не робити «под жестоким наказанієм».

Проте така боротьба, яка супроводжувалася перемогами то про-, то антиросійської партії поступово згасала сама. Окремі січовики невеликими групами потроху поверталися в рідні місця. У 1714 р. замість «непримиримого» К. Гордієнка кошовим отаманом було обрано найповажнішого серед січовиків прихильника зверхності Московії Івана Малишевича. Він звернувся до царського уряду з проханням дозволити йому з військом повернутися назад. Небажання Петра I ускладнювати стосунки з Портою зумовило негативну відповідь царського уряду. Тоді 3,5 сотні запорожців самочинно перетнули кордон і зосередилися в північних районах Гетьманщини під Глуховом і Конотопом. Центральна влада погодилася на це неофіційно, але встановила за прибулими пильний нагляд. Надалі питання про повернення запорожців з Олешківської Січі мало якось вирішуватися. Це розуміли і гетьман, і цар. Деяким з них навіть обіцялось від імені Петра I, «что вины их будут отпушены, и ежели прибудет их сот до пяти или больше, то со оными как поступать определитъ-бы его царского величества указом». Передбачалось січовиків углиб України не пускати, а селити недалеко від «великоросійського» кордону і стежити, щоб «от них какой противности» не виходило. Про це йшлося в листі графа Г. Головкина до І. Скоропадського від 11 квітня 1714 р.

Однак до розв'язання проблем, пов'язаних з січовиками, було ще дуже далеко. Восени того ж року, дещо передчасно, новим кошовим став Василь Йосифович (Йосифов). Він продовжив пошуки шляхів повернення «под високою руку царского величества». Про це дізнався хан і побажав, щоб козаки вийшли на Каланчак і склали йому присягу на вірність. Крім того, татари перекрили їм усі виходи до Дніпра і зажадали високого мита від рибалок. Обурені січовики знову послали прохання до Петербурга.

Тим часом П. Орлик, перебуваючи в Адріанополі, уважно стежив за розгортанням подій у Січі, бо неабияк розраховував на цих козаків при здійсненні власних політичних намірів і закликав їх не схилитися до Росії.

У 1715 р. К. Гордієнко відвідав у Бахчисараї хана Каплан-Гірея, якого переконував у необхідності поліпшення його стосунків з козаками Олешківської Січі. За свою «вірність» колишній отаман одержав у «подарунок» Кизикерменський перевіз на Дніпрі з правом відбирати собі всі прибутки з нього.

Незабаром гетьман передав у столицю Російської держави листа січовиків ще й додав від себе особисто прохання на дозвіл «торговим» і «промисловим» людям Гетьманщини їздити для торгівлі в Крим, добувати там звіра й рибу, а звідти пропускати козаків з сіллю та рибою.

На що 10 лютого 1715 р. одержав відповідний царський указ, яким у першу чергу передбачалися: пробачення вини тільки тим козакам, які «покаялися»; повернення їх у місця попереднього проживання; гарантія, що не будуть покарані й відправлені в заслання; надання старшинам «знатних» урядів, згідно з їх соціальним і майновим становищем, «вірності» і наявністю належних посад у полках; дозвіл на торгівлю з Кримом, але не низовикам-«зрадникам» (тобто тим, які залишилися на антиросійських позиціях); заборона гетьману вести приватне листування з останніми, а про їх звернення до нього повідомляти до вищих

інстанцій; у випадку виникнення конфліктів «малоросів» з запорожцями доводити до відома київського губернатора.

У березні того ж року гетьман знову порушив клопотання щодо січовиків і звернувся з цього приводу до кн. Д. Голіцина. На що той відповів спеціальним листом з неприхованим роздратуванням: «Писали.., что прибыл к Вам в Глухов из Сечи Запорожской писарь Рагуля от новаго кошеваго Васілія Іосифова с объявленіем о прихильности запорожцев под протекцію е. ц. в.; також изволили писать о малороссійских купцах, дабы позволено было им с незаповедными мелкими товарами ездить в Крым, також и крымцам торговым людям в Малороссію с товарами-ж. И на оное Ваше доношеніе о приёме тех запорожцев и о пропуске купецких людей, каков указ учинен, також и о непропуске с сей стороны Днѣпра жителей малороссійскаго народа на ту сторону Днѣпра для поселенія, також и в те места, которые по тракту туркам уступлены, о непропуске-ж великороссійскаго народа; и о том, ц. в. грамоты... из посольского приказа посланы. Изволь... чинить по тому е. ц. в. указу»²¹.

Однак, коли І. Скоропадський наказав купцям, що їздили торгувати до південних областей, обминати Запорожжя, то тамтешні козаки почали жорстоко мститися, нападати і грабувати торговців поблизу своєї території. Хан підтримував їх у цьому. Ситуація з олешківцями знову загострилася. Взагалі ж «вільне мандрування» колишніх січовиків у «турецькі області» заборонялося. Г. Головкін у листі до гетьмана з Санкт-Петербурга від 6 квітня 1715 р. наказував: «... людей, которые были в измене, и хотя пришли с повинною и в верности учинили вновь присягу, на Запорожье и в Крым и никуда в Турецкую область ни для чего и ни под какими претексты отнюдь не отпускали, и к тому еще приказали за ними прилежно смотреть, дабы они своевольно такжеде в тамошніе края не ездили; ибо довольно им той милости царскаго величества, что вины отпущены, и велено жить по прежнему в домех своих». Проте такого роду царські укази, постанови російських урядовців і гетьманської влади не виконувалися козаками, через що вони знову наражалися на всілякі неприємності.

17 січня 1716 р. Д. Голіцин знову вимагав від Скоропадського заборонити проїзд «малороссійських обивателів» на Запорожжя, щоб ті не вели там «торговий промисел» і «ні для чого» іншого під загрозою «жестоким наказаніем и отнятием всего того, с чем кто куда дерзнет поехать». Проте за хабарі старшини, в тому числі полковники та сотники, дозволяли бажаним їхати на Січ «купами, многолудством, человек по сту, и по двести, и по триста»²².

У 1716 р. вкотре перемогла група січовиків, яка підтримувала І. Малашевича. 3 травня він написав до миргородського полковника Данила Апостола (майбутнього гетьмана Лівобережної України) листа, де «слізно» просив заступитися, бути благим і милосердним до Запорозького Війська. Згодом він написав схоже й І. Скоропадському. У відповідь же кошовий отаман досить не скоро одержав тільки підтвердження попереднього дозволу на переселення в Малоросію поодиноким запорожцям, «непричетним до зради», з умовою служити сердюками і не повертатися на Запорожжя. Зрозуміло, січовиків це не могло вдовольнити. Їм треба

було існувати, а потрібний харч у купців діставати ставало все важче. Тому козаки відновили грабіжницькі напади на ближчі землі Російської держави та Речі Посполитої. До того ж хан зобов'язував їх брати участь у походах татарської кінноти на Кубань. Причому до 1718 р. на Дніпрі не з'являлися ногайці²³, а відтоді їх чабани заходили в пошуках кращих пасовиськ на береги Бугу, стикалися з олешківцями. Вони почали віднімати у козаків землі від пониззя Дніпра й великого лиману аж до порогів, переслідувати їх за всілякі втрати в майні, стадах і т. д. Січовики за все мали відповідати власним «добром», а траплялось, — і життям. Коли ж останні зверталися офіційно до місцевого суду, де засідали лише мусульмани, то їм ніхто не вірив, а отже ніколи не виправдовував.

При цьому нічого не допомагало січовикам, навіть клопотання П. Орлика перед монархами багатьох країн, окрім ненависного йому царського уряду. «Якож и упросивши у королевскаго величества шведскаго причинных за собою листов и за вашими милостями, добрыми молодцами, — читаємо в листі П. Орлика до запорожців від 11 січня 1721 р., — до цесарскаго величества християнскаго, до королевскаго величества англінскаго, до королевскаго величества польскаго, также до Блистательной Порты Оттоманской, до наяснейшаго хана, его милости и до иных, выехал я щасливо из Штокгольму 11 октября, и переправившись Божію помощію чрез море, а прибывши в Немецкую землю, поотсылал те все письма при моих листах до наяснейших монархов християнских, одни з Ганноверу, з дедичного княжения королевскаго величества англінскаго, а другіе отсель, из Шліонска и города Бряцлавля, где прибыл я сего настоящего году, 8 января, до Наяснейшей Порты Оттоманской лист причинный королевскаго величества шведскаго, и до наяснейшего везиря, при себе еще удержал, ожидая лист, также причинный, от королавскаго величества англінскаго до Наяснейшой Порты Оттоманской, который когда отберу, не омедля с ним и з листами королевскаго величества шведскаго, отсель туда, куда надлежит, поспешу...» Єдиною вимогою П. Орлика до запорожців було те, що вони «абысте в хвалебном своем взятіи статечно и постоянно знайдуючися, на жадные московскіе прелести и не подлинное надеяние, ушей своих не преклоняли, и сердце мужественное от оных отвращали; zde же если бы не дай, Боже, неприятель прелести своими вашей милости, добрых молодцов, войско Запорожское, уловил и до своей стороны и соединения потягнул, подлинно б народ весь погубили, в вечную неволю оных и себе самих отдалы, и перед целым светом нестаток свой наказали, чего яко нигде по Ваших милостех, добрых молодцах, войску Запорожском, милой братіи моей, не сподеваюся...»²⁴

9 червня 1721 р. царський уряд надіслав гетьману грамоту про покарання «кнутом» і заслання до Сибіру «полтавців» С. Кирильченка та А. Пархоменка за недозволену торгівлю на Запорозжі.

На початку 20-х років напруження в стосунках січовиків і ханської влади зростало. Враховуючи це, Ібрагім-паша під час російсько-турецьких переговорів у 1722 р. порушив питання про можливість повернення перших у межі Гетьманщини. Однак це тоді так і залишилося невирішеним. Лише у 1734 р. здійснилося бажання запорожців повернутися в рідні місця.

- ¹ Терлецький О. Гетьманська Україна і Запорозька Січ. — Львів, 1935. — С. 16.
- ² Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышем Каменским и изданные О. Боянским. — М., 1859. — Ч. 2. 1691—1722. — С. 59.
- ³ Там само.
- ⁴ Материалы для отечественной истории: Изд. Михаил Судиненко. — К., 1855. — Т. 2. — С. 101—102.
- ⁵ Там само. — С. 320—321; Письма и бумаги императора Петра Великого. — М., 1952. — Т. 9. — Вып. 2. — С. 606—607.
- ⁶ Материалы для отечественной истории. — Т. 2. — С. 323.
- ⁷ Там само. — С. 324.
- ⁸ *Яворницький (Яворницкий) Д.И.* Источники для истории запорожских казаков. — Владимир, 1903. — Т. 1. — С. 1036—1037.
- ⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого. — Т. 9. — Вып. 2. — С. 609—610.
- ¹⁰ Письма и бумаги императора Петра Великого. — М., 1950. — Т. 9. — Вып. 1. — С. 99, 864.
- ¹¹ Материалы для отечественной истории. — Т. 2. — С. 281.
- ¹² Там само. — С. 336.
- ¹³ Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. — К., 1957. — С. 337.
- ¹⁴ Материалы для отечественной истории. — Т. 2. — С. 132—133.
- ¹⁵ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. ІР. — Ф. 1. — № 61945—61998.
- ¹⁶ *Яворницький Д.И.* Історія запорозьких козаків: У 3-х т. — К., 1991. — Т. 3. — С. 359—365.
- ¹⁷ Материалы для отечественной истории. — Т. 2. — С. 158, 160.
- ¹⁸ Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина. — 1890. — № 6. — С. 97, 98.
- ¹⁹ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 270.
- ²⁰ Чтения в императорском о-ве истории и древностей российских при Моск. ун-те. — 1878. — С. 64.
- ²¹ Материалы для отечественной истории. — Т. 2. — С. 66.
- ²² Там само. — С. 76—77.
- ²³ Архів коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1713—1776. — Вид. 2-е. — К., 1994. — С. 59.
- ²⁴ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 303—304.